

I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu

**Abdurrahman
AKBOLAT***

En basit manasıyla engellilik, doğuştan veya sonradan ortaya çıkan bedensel veya zihinsel faaliyetlerdeki kısıtlılık olarak tanımlanabilir. Engellilik, bireyin günlük hayatını kısmen ya da tamamen etkileyebilir. Din ise, insan hayatını çepeçevre kuşatan varoluşsal bir gerçekliktir. Doğru bir din eğitimi almış engelli birey, zorluklar karşısında hayata daha çok tutunacak ve hayatı anlamlandırma gayretinde dinden ziyadesiyle yararlanacaktır. Bu bağlamda, yurt içi ve yurt dışından katılımı 13-15 Kasım 2015 tarihlerinde, İstanbul Bağcılar Belediyesi Engelliler Sarayı ev sahipliğiyle gerçekleştirilen "Uluslararası Engelliler Metot ve Hizmetleri Çalıştayı," Diyanet İşleri Başkanlığı, Bağcılar Belediyesi ve Engelsiz Dünya Platformu iş birliğiyle gerçekleştirildi. Milli Eğitim Bakanlığı, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı ve Necmettin Erbakan Üniversitesi'nin de paydaş olduğu kurumsal iş bölümünde, alanında uzman kişi ve akademisyenlerin katılımlarıyla yürütülen proje, hem ülkemizde hem de ülkemizin dışında engellilik konusuyla ilgili çok yönlü fikir sahibi olunmasında önemli bir katkı sağlamıştır. "I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu," yukarıda zikredilen projenin ikinci ayağıydı. "Engellilik Bağlamında Dini Yaklaşım, Dini Başa Çıkma ve Din Eğitimi" ana başlıklarıyla gruplandırılan sempozyumun temel amacı; çalıştaydan elde edilen olumlu kazanımlar çerçevesinde, dinlerin engelliliğe ve engellilere yönelik temel yaklaşımlarını, engelli birey ve ailelerinin temel sorunlarını, dini başa çıkma stratejilerini ve engellilerin din eğitimiyle ilgili tüm argümanları bilimsel araştırma ve bulgularla tespit etmek bunun yanı sıra

* Arş. Gör., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Din Bilimleri Anabilim Dalı. abdurrahman.akbolat@ikc.edu.tr

engellilere, hem sorunlarla baş edebilme hem de daha yüksek bir yaşam kalitesi standartlarına ulaşabilme yolunda mümkün olabilecek en uygun çözüm ve fırsat seçenekleri sunabilmektir.¹

Koordinatörlüğünü, Hasan Feyzi Giray; başkanlığını Prof. Dr. Abdülkerim Bahadır'ın yaptığı I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu, 18 Kasım 2016 tarihinde protokol konuşmalarıyla başladı. Bağcılar Belediye başkanı Lokman Çağrııcı konuşmasında Türkiye'de ve Bağcılar'da bulunan engelli nüfusunun genel nüfusa oranını, engelliler için yapılan hizmetin geçmişten günümüze artarak devam ettiğini, 2015 yılında yapılan çalıştay kararlarını hayata geçirme gayretinde olduklarını belirtmiştir. Sempozyum başkanı Prof. Dr. Abdülkerim Bahadır, sempozyumun kurgusunun çalıştayda yapıldığını ve bahsi geçen çalıştay kararlarının bilimsel nitelikte olup tüm kurumları bağlayıcı olduğunu ifade etti.

Sempozyumun ilk oturumuna Prof. Dr. Mustafa Usta başkanlık yaptı. Birinci oturumda dinden yararlanarak engellilikle ne tür bir baş etme sağlanabileceğine cevap aranacağını ifade eden Prof. Dr. Mustafa Usta, birinci oturumun ilk bildirisini sunmak üzere sözü Doç. Dr. Celal Büyük ve Yrd. Doç. Dr. İsmail Bulut'a bıraktı. Sunumu gerçekleştiren Doç. Dr. Celal Büyük, genel hatlarıyla tanrı algısının kader algısını da engelliliğe bakışı değiştireceğini ifade etti. Engelliliğin her çeşidinin değişmez bir alın yazısı olarak görülmesi gerektiğini ifade ederek insan iradesine bağlı olan engellilikle mücadele edici bir anlayışın hâkim olması gerektiği görüşünü savundu. İkinci tebliğ sahibi Prof. Dr. İbrahim Coşkun, "Engellilik-Kader İlişkisi ve Genom Projesi ile Bu İlişkinin Geleceğine Dair Tartışmaların Değerlendirilmesi" başlıklı bildirisinde, Genom projesi hakkında bilgi verdi. Genom ile engelliliklerin aşılmasında İslam âlimlerinin öncülük etmesi gerektiğini, Genom'un abartılarak umut tacirliği yapılmaması gerektiğini, engelliliğin sadece bireyin ve çevresinin mücadele etmek zorunda olduğu bir imtihan olmayıp toplumsal duyarlılığın da bu konuda elzem olduğunu vurguladı. Coşkun'dan sonra "Görme Engellilik ve Dini Başa Çıkma" başlıklı bildiriyle Doç. Dr. Mehmet Bahçekapılı ve Sevgi Savcı Bahçekapılı, görme engellilerin; ne tür dini başa çıkma yollarına başvurduklarını, olumlu dini başa çıkmaya olumsuz dini başa çıkmadan daha fazla başvurduklarını, kader algısından tevekküle kadar birçok dini husustaki eksikliğin profesyonel anlamda din eğitimi verilerek aşılabileceğini belirtti. Birinci oturumun son bildirisi, uzman Aysun Bahadır'ın "Engelsiz Yaşam, Şehir ve Maneviyat" başlıklı tebliğiydi. Bu tebliğde Bahadır, Almanya'daki engellilerin bir

1 <http://engellilervedin.org/2016/06/06/sempozyum-hakkinda-about/>

günlük yaşantısını, toplumsal duyarlılığı, şehir düzenlemesini ele aldı. Almanya'daki manevi danışmanlık hakkında kısaca bilgi vererek manevi danışmanların engelli bireylere sunduğu hizmetlere değindi.

İkinci oturum Prof. Dr. Abdülkerim Bahadır'ın başkanlığında gerçekleşti. İlk tebliğ sahibi Doç. Dr. Hasan Kaplan "Engelli Çocuk Sahibi Ebeveynlerde İlahi Adalet İnancı" başlıklı sunumunda, beklenmedik musibetlerle karşılaşan bireyin diğer krizlerle birlikte "inanç krizi" yaşadığına değindi. İnanç krizi esnasında bireyin yalnız kalması ve uzman olmayan kişilerce dini-manevi yardım alması gibi faktörlerin krizin iyi yönetilmemesine neden olduğunu belirtti. İlahi adalet kavramını ele alan Kaplan, ilahi adaletin nesnel/nassal değil algısal bir gerçeklik olduğunu ifade etti. İkinci konuşmacı Yrd. Doç. Dr. Mebrure Doğan "Engelli Çocuğa Sahip Ebeveynler ile Sağlıklı Çocuk Sahibi Ebeveynlerin Dinî Başa Çıkma, Umut ve Sabır Düzeylerinin Karşılaştırılması" başlıklı tebliğinde dini başa çıkmanın her birey için geçerli olmadığına; bireyin dini yönü zayıfsa başa çıkma sürecinde dinin yer almadığına, dini yönü güçlüyse başa çıkma sürecinde dinin yer aldığına; Allah'a yönelmenin engelli ailelerinde daha çok olduğuna değindi. Yrd. Doç. Dr. Elif Kara "Engelli Ailelerinin Yaşadıkları Kayıp Duygusuyla Başa Çıkmalarına Yönelik Manevi Danışmanlık: Yas Danışmanlığı" başlıklı bildirisinde öncelikle manevi danışmanlık hakkında tarihsel bilgiler vererek manevi danışmanlığı tanıttı. Yas danışmanlığının tanımı, kapsamı ve temel ilkeleri hakkında bilgiler verdi. İslami açıdan dini danışmanlık dâhilinde neler yapılabileceğini ele aldı. Diğer bir tebliğ sahibi Dr. Ayşe Burcu Gören, engelli çocuğa sahip annelerin dini/manevi destek ihtiyaçlarına ve engelli çocuğa sahip annelere yönelik bir dini/manevi bakım modeli hazırlanırken dikkat edilmesi gereken hususlara değindi.

Prof. Dr. İbrahim Coşkun'un başkanlığındaki üçüncü oturumun ilk tebliği Yrd. Doç. Dr. Hülya Çetin'e aitti. Çetin, "Yeryüzü Dinlerinde Empati, Ahlak ve Engellilik" başlıklı tebliğinde din ve empati kavramlarını ele aldı, empatinin ahlakla arasındaki farka ve ilişkisine değindi. Empatinin engelliyle olan ilişkideki rolüne vurgu yaparak empatinin maddi destekten çok manevi bir destek olması gerektiğini ve empatinin bu bağlamda toplumsal bir vazife olduğunu dile getirdi. Çetin'den sonraki konuşmacı olan Prof. Dr. Ahmet Onay, "İslami Bir Mesele Olarak Engelliler Konusunu Ele Alışımız ve Engellilerin Dünyasındaki Karşılığı Sorunu" adlı bildirisinde, engellilere İslam'ın nasıl yaklaştığına değindi. Engelliye yönelik din hizmetlerinin engelliliğin tüm boyutlarını kapsaması gerektiğini, evliliklerinden ibadet yerlerine ulaşımına kadar hayatın dini ve günlük işlerinde engellilerin hayatlarını kolaylaştıracak düzenlemeler yapılması gerektiğini, son olarak da en-

gellilerin cinsel istismarı üzerinde yasal düzenlemelerin şart olduğunu belirtti. Üçüncü oturumun son tebliğinde Aamir Khan'ın "Yerdeki Yıldızlar" filmi üzerinden engelli bireylerin zihinsel ve manevi eğitimlerinin sinemadaki yansımalarını değerlendirmeye çalışan Melek Atalay ve Tugay Keçeci, Khan'ın meşhur olması ve kozmopolit bir kültürde olup İslam kültürünün özelliklerini filmlerine taşıması nedeniyle bu sanatçının filmi tercih ettiklerini ifade ettiler. Engellilik tanımını yaparken her türlü kısıtlanmanın engellilik olduğunu bu bağlamda öğrenme sorunu çekmenin de engellilik olduğunu söyleyen Keçeci, disleksi hastalığı hakkında bilgi vererek "Yerdeki Yıldızlar" filmi üzerinden disleksi hastalarına nasıl yaklaşılması ve yardım edilmesi gerektiğini anlattı.

Dördüncü oturum Doç. Dr. Mehmet Bahçekapılı'nın başkanlığında gerçekleşti. İlk bildiri Yrd. Doç. Dr. Naci Kula'nın "Engellilik Açısından Tanrı Tasavvurunun Önemi ve İmtihan Kavramının Anlam Alanı" başlıklı tebliğiydi. İslamiyet'teki ve Hıristiyanlıktaki Tanrı tasavvurlarına değinen Kula, dini inançların özellikle de Allah inancının engelli bireyin kendisini tanıyarak umutla engelini aşmasına katkı sağlayacağını belirtti. Yaşanan her türlü olumsuzluğun bireyin kendisini tanımaya ve engelleri aşmaya çözüm üretme noktasında bir fırsat olduğu sonucuna ulaştığını söyledi. Yrd. Doç. Dr. Yusuf Açikel'in bildiri bu oturumun bir diğer tebliğiydi. "Engellilerin İstismarı Sorununa Kur'an ve Hadisler Işığında Çözüm Analizi" başlığındaki bildirisinde Açikel, istismarın tanımını, çeşitlerini, engelli bireye, topluma ve istismarcıya olan olumsuz etkilerini ele aldı. Engelliye olan istismarın tanım kapsamını genişleterek engelli üzerindeki batıl inançları da bu konu çerçevesine dâhil etti. İslam dininin insanlara ihlasla yaklaşmayı emrettiğini ve bu yaklaşımla hareket edildiğinde engelliye hak ettiği değeri verileceğini vurguladı. Bahsi geçen hususta, okuldan eve, engelli bireyin tüm sosyal çevresinin bilinçlendirilmesi hatta her türlü medya organlarının bu konuda hassasiyete çağırılması gerektiğinin altını çizdi. "Zihinsel Engelli Bireylerde Allah Algısı" başlıklı bildiriyle diğer bir tebliğ sahibi Arş. Gör. Fatma Sağlam, zihinsel engelli bireylerde de Allah algısının var olduğunu, merhametli bir Tanrı algısının olduğunu belirtti. Sağlam, yaptığı nitel çalışmada zihinsel engellilerin Allah'a sevgiyle bağlı oldukları, cennet cehennem tahayyüllerine bakıldığında zihinsel engellilerin Kohlberg'in ahlak yasasının gelenek öncesi dönemde oldukları, dinin inanç boyutu açısından her ne kadar iyi olsalar da ibadet boyutu bakımından ritüelleri yerine getiremedikleri sonucuna ulaşmıştır.

Prof. Dr. Ahmet Onay başkanlığındaki beşinci oturumun ilk tebliği, Öğr. Gör. Cuma Karan'a aitti. Karan, "Hz. Peygamber'in Engellilerle İletişimi" adlı bildirisinde, Hz. Peygamberin engellilerle olan iletişimini sahabelerden örnekler vererek anlattı. Kimi sahabeleri öğretmenlik vazifesiyle görevlendirdiğini belirterek Hz.

Peygamberin engellilere yaklaşımında onları rencide etmeden engelsiz bir birey olarak gördüğünü hissettirerek yaklaştığını söyledi. Hz. Peygamber'in engelli sahabelerle iletişimde dikkat ettiği önemli noktalara değinen Karan, bu konuyu 14 alt başlıkta ele aldı. Bunlardan bazıları, değer vermek, öne çıkarmak, iltifat etmek, ziyaret etmek, empati kurmak. Yrd. Doç. Dr. Arif Gezer'in "Hadis Edebiyatında Engellilik" bildirisıyla oturum devam etti. Gezer, kulluğun engelliliğe göre değişmediğini, engelli olmanın imam-önder olmaya mani olmadığını, askeri görevlerde bulunmalarında engel görülmediğini, engellilere sabrı peygamber sabrı gibi kutsal gösterildiğini hadis literatüründe bulunduğunu ifade etti. Doç. Dr. Mithat Eser, "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde Engelliler" adlı tebliğinde, Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in hayatından kesitler sundu. Devlet başkanı olmalarına rağmen görme engelli bir bireye hizmet ettiklerini aktardı. Hulefâ-i râşidîn döneminde engellilere gayri müslim dahi olsa vergi muafiyeti olduğu, engellilerle istişare edildiği, engellilere günlük hayatın birçok yerinde değer verilerek engelsiz bir birey gibi görevlendirildiklerini, engellilerle istişare edilip onların tavsiyelerinin dinlendiğini ve vali olarak görevlendirildiklerini belirtti.

Sempozyumun altıncı oturumu Doç. Dr. Hasan Kaplan başkanlığında yapıldı. Sempozyuma Almanya'dan katılan Halil Gülel, Bosna'dan katılan savaş gazisi Mujo Aganovic gerek Türkiye'de gerekse ülkelerindeki engelli yaşamı hakkında bilgiler verdiler. Engellerine rağmen hayata tutunma mücadelelerini örneklerle aktardılar. Sempozyumun bir diğer bildirisini Rada Abbas'a aitti. Abbas, Azerbaycan'daki engelliliğin en büyük iki nedeni trafik kazaları ve savaş olduğunu söyledi. Engelli çocukların utanç nedeni sayıldığını ve yakın tarihlere kadar evlerde gizlenerek dışarı çıkarılmadığını, Azerbaycan'da resmi eğitim kurumlarında engellilere din eğitimi verilmediğini, engellilere yönelik din eğitimi veren kurumlarda engel türü ayırımı yapılmaksızın eğitim verilmekte olduğunu, engellilere yönelik din eğitimi materyalinin olmadığını belirtti. Sempozyuma Kosova'dan katılacak olan ama mazereti nedeniyle iştirak sağlayamayan Vedat Bajrami'nin "Kosova'da Din ve Engellilik" bildirisini Nesrin Cavid sundu. Kosova'da eğitim, okullarda uygulanan eğitim metodu hakkında bilgiler verildi. Engellilere yönelik din eğitiminin metot ve materyal eksikliğinden bahsedildi. "Makedonya'da Din ve Engellilik" başlıklı bildirisinde Ajse Bekirovska, Makedonya'nın etnik yapısı hakkında bilgi verdi. Bekirovska, doğum öncesi engellilik bilgisinin az olduğu, ebeveynlerin engelli doğan çocuklarını sakladığı hatta engelli çocuğu gizlemek uğruna başka ülkelere götürdüklerini aktardı. Özel ve devlete ait eğitim kurumlarında engellilere yönelik bir din eğitiminin verilmediğine vurgu yapan Bekirovska, dini mekânların engelliye uygun bir yapıya kavuşturulması gerektiğini belirtti.

Yedinci oturum başkanlığını yapan Doç. Dr. Mithat Eser ilk sunumu yapmak üzere Yrd. Doç. Dr. Süleyman Turan'a söz hakkı verdi. Turan, "Yahudilik ve Hıristiyanlıkta Engellilik Konusunda Ortaya Çıkan Yaklaşımların Dinsel Referansları" başlıklı bildirisinde, Yahudiliğin kutsal kitabında engellilere karşı olumsuz bir yorumlanmanın var olduğunu, aynı durumun Yahudiliğin mirasçısı sayılan Hristiyanlık literatüründe de yumuşatılmış bir şekilde de olsa var olduğunu belirtti. Hristiyanlığın kutsal kitaplarında, Tanrı'ya itaatsizliğin bir sonucu olarak hastalık ve çeşitli engellilik durumlarıyla cezalandırıldıklarını ifade eden çeşitli pasajların varlığına değinen Turan, Yeni Ahit'te, günah ve engellilik arasındaki nedensel ilişkinin, İsa tarafından hem desteklendiğini hem de aksinin iddia edildiğini yansıtan rivayetler içerdiğini söyledi. Ayrıca Turan, günümüzdeki Batı kökenli çalışmalarda Hristiyan ve Yahudi kutsal metinlerindeki engelliye olan bu olumsuz bakıştan ziyade olumlu olan bakışın ön plana çıkarılmaya çalışıldığını da sözlerine ekledi. "Engelli Bireye Sahip Ailelerin Yaşadıklarını Anlamlandırmalarında Din Eğitiminin Rolü" başlıklı bildirisine bir diğer tebliğ sahibi Yrd. Doç. Dr. İslam Musayev, engelli çocuklara sahip ailelere sunulacak din eğitiminin ailelere umut aşılayacağını, yaşadıkları hayatı anlamlandırmalarında yardımcı olacağını ve sadece manevi değil fiziksel tedaviye de sağladığı motivasyonla (dolaylı da olsa) katkısının olduğunu belirtti. Musayev, din eğitiminin sağladığı bu motivasyonu tıbbi ilimlerin tek başına sunmadığının da altını çizdi.

Sempozyumun son oturumu olan sekizinci oturumun başkanlığını Doç. Dr. Sadettin Özdemir yaptı. "Hristiyan Batı Toplumunun Engellilere Yönelik Yaklaşımı (Aveyronlu Vahşi Çocuk Victor Örneği)" başlıklı bildirisine sekizinci oturumun ilk tebliğini sunan Arş. Gör. Ahmet Göncü, engel ile mücadelenin toplumun görevi olduğunu belirtti. Batı dünyasının geçmişten bugüne engelliye bakış açısındaki olumlu değişmeyi ele aldı. Göncü, Batıda engellilerin sistemli bir şekilde devlet desteğiyle eğitilmelerinin 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başına denk geldiğini, bu süreçte engelli eğitiminde Jean Marc Gaspard Itard'ın Aveyron'lu vahşi çocuk Victor ile yaptığı çalışmanın bir kırılmaya neden olduğunu ve günümüz özel eğitim anlayışının temelini oluşturduğunu ifade etti. Yrd. Doç. Dr. Ayşegül Gün "İşitme Engelli Öğrencilerin Öğrenme İlkeleri Işığında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi" başlıklı tebliğinde, işitme engelliler için nasıl bir DİKAB ders müfredatı hazırlanması gerektiği, DİKAB öğretmenlerinin eğitim esnasında nasıl bir metot uygulamaları ve en uygun materyalleri nasıl geliştirmeleri gerektiği hususlarına değindi. "İşitme Engellilere Kur'an Öğretiminde Karşılaşılan Güçlükler ve İşitme Engellilere Özel Elifbâ: Elfabe" başlıklı tebliğinde Yrd. Doç. Dr. Mustafa Başkanak, işitme engellilere verilen din eğitiminin geçmişi ve bugünü hakkında bilgiler

verdi. Günümüzdeki işitme engellilere yönelik din eğitiminin eksikliklerine değinen Başkan, bu eksiklikleri gidermeye yönelik önerilerde bulundu. Yrd. Doç. Dr. Mahmut Dünder "Özel Eğitimde Din Eğitimcisi Yetiştirme" başlıklı tebliğinde neden özel eğitimde din eğitimcisi yetiştirilmesi gerektiğini, verilen din eğitiminin engelli birey için önemini izah ederek ortaya koymaya çalıştı. Dünder, engelli bireye verilecek olan din eğitiminin hem engelli bireye (sabır, kendisiyle barışık olma vs.) hem de topluma (bütünleşme, toplumun birbirini tanınması vs.) yararlı olacağını dile getirdi.

Toplam 8 oturumdan oluşan sempozyum, 20 Kasım 2016 Pazar günü teşekkür konuşmaları ve sempozyumda sunulan tebliğler doğrultusunda hazırlanan sonuç bildirgesinin Bağcılar Belediye Başkanı Lokman Çağrırcı tarafından okunmasıyla sona erdi. Sonuç bildirgesi, 14 maddeden oluşmaktadır.

I. Uluslararası Engellilik ve Din Sempozyumu Sonuç Bildirgesi:

1. İnsanoğlu hayatı boyunca bazen biyolojik bazen psikolojik bazen de sosyal problemlerle karşılaşmakta, karşılaştığı olayları anlama, anlamlandırma ve çözümleme arayışına girmektedir. Bu arayışta, insanların karşılaştıkları sorunlarla baş etmelerinde önemli dini inanç ve değerlerin bir rolünün bulunduğu belirlenmiştir.
2. Engelli birey ve ailesinin engelliliğin olumlu kabulü ve engellilikle başa çıkma da psikolojik ve dini desteğe ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir. Engelliliğin anlaşılması, kabulü ve manevi desteğin olumlu katkı sağlanması için modern bilimler ile din bilimlerinin ortak zeminde buluşması sağlanmalıdır.
3. Doğru temellere dayanan bir din anlayışı insana huzur ortamı sağlarken, yanlış ve eksik din anlayışı ise problemlerin çözümünü daha da karmaşık hale getirmektedir. Bu nedenle sağlıklı doğru dini inanç ve değerlerin, özellikle de doğru kader algısının bireylere kazandırılması gerekmektedir.
4. Engellilik ve ortaya çıkardığı problemlerin çözümü ile engelli birey ve ailelerinin hayata bağlanmasını sağlayacak tedbirler konusunda toplumsal duyarlılık ve farkındalığın artırılması sağlanmalıdır.
5. Engelli bireylerin bilişsel, duyuşsal, duygusal, sosyal, psiko-motor, dil ve kavram gelişim niteliklerini içeren manevi ve farklı gelişim alanlarını kapsayacak etkin ve işlevsel öğretim programlarının ve materyallerin hazırlanması gerekmektedir.
6. Toplumsal mekânların engelli bireylerin hareket edebilecekleri şekilde uyarlanması sağlanmalıdır. Buralara engelli bireylerin katılmaları teşvik edilerek sos-

yalleşmelerine katkı sağlanmalıdır ve devletin bütün yaygın ve örgün eğitim kurumları buna destek olmalıdır.

7. Engelli birey ve yakınlarına destek mahiyetinde geliştirilen sosyal politika ve projelerde dini ve manevî unsurlara yer vermeye özen gösterilmelidir.

8. Engelli birey ve ailelerine profesyonel donanıma sahip uzmanlar tarafından dini ve manevî bir danışmanlık hizmeti verilmelidir. Dini inanç ve değerlerden oluşan eğitim seminerleri ve programlarına yer verilerek, engelli bireylerin ve ailelerinin karşılaştıkları sorunları daha sağlıklı bir şekilde atlatmaları sağlanmalıdır.

9. Engelli birey ve ailelerine profesyonel manevî danışmanlık yapmak üzere uzman personelleri yetiştirmek için İlahiyat Fakülteleri ve İslami İlimler Fakültelerinin bünyesinde Manevî Danışmanlık bölümlerinin açılması teşvik edilmelidir. Ayrıca bu fakültelerin öğretim programlarına özel eğitim dersi konulmalıdır; bununla birlikte, Eğitim Fakültelerinin Özel Eğitim bölümlerinin öğretim programlarına da Din Eğitimi dersi eklenmelidir.

10. Profesyonel manevî danışmanlık ve rehberlik eğitimi alan uzmanların Milli Eğitim, Adalet, Sağlık, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlıkları ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi kurumlarda istihdamı sağlanmalıdır.

11. Engellilere ve ailelerine manevî destek bağlamında toplumsal farkındalık oluşturma adına başta sinema sektörü olmak üzere tüm kitle iletişim araçlarında görsel sanatların etkin bir araç olarak kullanılması gerekmektedir.

12. Engelliliğin kötüye kullanılması, bizzat engelli birey tarafından olduğu gibi onun çevresi tarafından da söz konusudur. İslam dini engelliliğin ve engellinin kötü amaçlarla kullanılmasını kesin bir dille reddederek kişilere konuyla ilgili duyarlı ve sorumlu davranmalarını telkin etmektedir. Bu sorunun aşılmasında her türlü dini- manevî, psikolojik vb. bilimsel argümanlar değerlendirilmelidir.

13. İşitme engellilerin yoğun olarak bulunduğu ve eğitimci ihtiyacının olduğu yerlerde din hizmeti veren görevlilere yönelik yapılan çalışmalar geliştirilerek arttırılmalıdır, Türk işaret dili eğitimi alabilmeleri için imkânlar geliştirilerek yaygınlaştırılmalıdır.

14. Alan uzmanları tarafından engelliliğin tüm boyutlarına uygun din eğitiminde kullanılacak yöntem, teknik, etkinlik ve örnek uygulamaların bulunduğu ve ilgili tüm kurumlarla işbirliği halinde eğitimci kılavuzu hazırlanmalıdır.